

Фразеологизмдер және символдық компоненттер

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
түркітану және тіл теориясы
кафедрасы профессоры
***ф.ғ.д.Авакова Раушангул
Амирдинқызы***

МАҚСАТ ЖӘНЕ НӘТИЖЕЛЕР

Дәрістің мақсаты мен оқу нәтижелері

Дәрістің мақсаты

Фразеологизмдердің тіл мен мәдениетті байланыстыратын қазына ретіндегі табиғатын және оларды құрайтын символдық (ұйытқы) компоненттердің уәждемесін ашу.

Оқу нәтижелері

- Фраземалық бірліктің белгілерін анықтайды
- Символ ұғымы мен символдану үрдісін түсіндіреді
- Түс (қара, ақ, сары, қызыл, көк, боз, қоңыр, ала) символдарын талдайды
- Фраземаның ұлттық-мәдени мәнін дерекпен дәлелдейді

НЕГІЗГІ МАЗМҰН · 1

Фразеология – тіл мен халық мәдениетінің қазынасы

Мәдени мағлұмат

- Әлем бейнесі, салт-дәстүр, наным-сенім, халық тарихы фразеологияда көрінеді
- Қазіргі сөйлеушіге бейтаныс сөздер мен синтаксистік құрылымдар – өткен тарих көзі
- Жаңа қолданыстар да пайда болады: *тұсау кесер* «презентация»

Фраземалық бірліктің белгілері

- Ішкі формасынан және компоненттердің лексикалық мағынасынан айырылған
- Тұрақтылық пен мағына тұтастығы, тұйықталған құрылым
- Кемінде толық мағыналы екі сөзден тұрады
- Фраземалық мағына лексикалық мағынадан ерекшеленеді

НЕГІЗГІ МАЗМҰН · 2

Идиома – халықтың когнитивтік қызметінің көрінісі

Эталон мен стереотип

Идиомада тілдік қауымның өмір сүру ортасы мен көзқарасы жинақталған бейнелі, уәжделген ішкі форма сақталады.

Эмоциялық бояу

Алғыс-қарғыс (*көсегең көгерсін!*), өлім-өмір (*көз жұму*), ақ-қара (*ақ көңіл, қара ниет*), қуаныш (*төбесі көкке жету*).

Ұйытқы компонент

Фраземаны жасайтын символдық сөз. Соматикалық, түс, жан-жануар, сан символдары барлық тілге ортақ.

Мифологиялық атаулар: *Қамбар ата, Шекшек ата, Зеңгі баба, Ойсыл қара, Шопан ата* – төрт түлік малдың қорғаны туралы наным.

НЕГІЗГІ МАЗМҰН · 3

Символ және символдану: ғалымдар көзқарасы

Теориялық анықтамалар

- **П. Рикер:** символ – бір мағына екіншісі арқылы ғана ұғылатын астарлы құрылым
- **Дж. Вико:** тіл дамуының «жастық» кезеңі – символдық тіл (метафора, теңеу)
- **Ш. Балли:** сөйлеушінің бет-әлпеті мен ойы арасында символдық байланыс бар
- **Қ. Жаманбаева:** символ – «рухани таңба»

Символдану үрдісі

- Сөздің жаңа мағынаға ие болуы емес, жаңа контексте қолданылуы маңызды
- Себептері: діни көзқарас, табу, эвфемизм
- Мысал: хас батыр түркілерде жүрекпен, французда асқазанмен, италиялықтарда бауырмен байланысады

Қара символы: бір сөз – көп мағына

Мағыналары

Сөздікте 9 негізгі мағына; жиналған деректер бойынша 31 мағына анықталды (А.Н. Кононов барлық түркі тілдерінде 18-ін көрсеткен).

Жағымсыз мәнде

- *қара бет, қара жүрек, қара ниет*
- *қара жала, қара таңба*
- *қара қағаз, қара жамылу* – қайғы
- *қара сирақ* – кедей

Басқа мәндерде

- Мал: *қара мал*
- Қарапайым халық: *қара бұқара*
- Көлем, көптік: *қара орман*
- Қасиетті: *қара шаңырақ*

Ә. Нұрмағамбетов *қара басу* фраземасының төркінін араб тілімен байланыстырады (гипотеза).

Ақ, сары және қызыл түстердің символикасы

Ақ

Пәктік, адалдық, ізгілік; сүт тағамдарымен байланысты.

ақ бата, ақ жүрек, ақ дастархан, ақ жуып арулау, ақ сүйек, ақ түйенің қарны жарылды

Сары

Негізгі сындық мәні – ұзаққа созылу, кеңдік.

сары күз, сары аяз, сары уайым, сары дала, сары ауыз балапан

Қызыл

Күн, от түсінен: мал еті, астық, жас нәресте, кеңестік дәуір.

қызыл іңір, қызыл шақа, қызыл тіл, қызыл отау

Этнофразеологизм – халықтың тұрмысы, әдет-ғұрпы, салт-санасынан хабардар ететін тілдік бірлік.

Көк, боз, қоңыр, ала және мал түсі

Түс символдары

- **Көк:** аспан, жас, қаһарлы – *төбесі көкке жету, көк долы, көк өрім*
- **Боз:** киелі түс – боз ат бауыздау, боз қасқа қой сою
- **Қоңыр:** жайбарақат, жағымды – *қоңыр дауыс, қойдай қоңыр*
- **Ала:** келіспеушілік – *ала көз, ала ауыз*

Мал түсі

- Жылқы түсіне байланысты 20-дан астам жалаң атау бар
- Қой – біртекті, жылқы – түрлі-түсті болғанын қалаған: *ақтылы қой, алалы жылқы*
- *қойдан қоңыр, жылқыдан торы* – жуастық белгісі

ҚОРЫТЫНДЫ

Дәрістің негізгі тұжырымдары

Қорытынды

- Фразеология – тіл мен мәдениеттің, тарихтың бірлігін көрсететін қазына
- Идиомалар халықтың когнитивтік тәжірибесін, эталон-стереотиптерін сақтайды
- Символдық компоненттер уәжді, ал символдану контекстегі жаңа қолданыстан туады

Негізгі ой

- Түс символдары номинативтік мағынадан алшақтап, ұлттық мәнге ие болады
- Фраземаның төркінін этнография, тарих, әлеуметтік факторлар арқылы ашуға болады

ӨЗІН-ӨЗІ ТЕКСЕРУ

Өзін-өзі тексеру сұрақтары

1. Фраземалық бірлікке қандай шарттар қойылады?
2. Идиомада когнитивтік қызмет қалай көрінеді?
3. Ұйытқы символдық компонент деген не?
4. Рикер, Вико, Балли символды қалай түсіндіреді?
5. *Қара* сөзінің фраземалардағы мағыналық топтарын атаңыз.
6. Ақ түстің этнофразеологизмдерін мысалмен түсіндіріңіз.
7. Сары түстің сындық мағынасы қандай?
8. Ала және қоңыр түстері қандай мәнде қолданылады?

ДЕРЕККӨЗДЕР

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1. Ахметов Ә. Түркі тілдеріндегі табу мен эвферизмдер. – Алматы: Ғылым, 1995. – 175 б.
2. Авакова Р.А. Фразеосемантика. Монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2013.
3. Болғанбаев Ә., Қалиұлы Ғ. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы, 1997. – 256 с.
4. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы, 1977. – 711 б.
5. Қашқари М. Түбі бір түркі тілі. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 191 б.
6. Қайдаров Ә., Ахтамбердиева З., Өмірбеков Б. Түр-түстердің тілдегі көрінісі. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 220 б.
7. Нұрмағамбетов Ә. Бес жүз бес сөз. – Алматы, 1994. – 304 б.
8. Сатенова С.К. Қазақ тіліндегі қос тағанды фразеологизмдердің тілдік және поэтикалық табиғаты. – Алматы, 1997.
9. Сағидолла Г.С. «Түркі – моңғол тілдік байланысы: топонимия және фразеология». – Астана, 2011.
10. Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді. – Алматы, 1994. – 190 б.